

Ihor Kozłyk

Проблема культурного пограниччя : спроба теоретичної ідентифікації

Acta Polono-Ruthenica 10, 7-20

2005

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Ihor Kozłyk
Iwano-Frankiwśk

Проблема культурного пограниччя: спроба теоретичної ідентифікації

Проблема культурного пограниччя – традиційна для польського літературознавства наукова тема, яка студіюється тут у власному формулюванні – „polsko-wschodniosłowiańskie pogranicze kulturowe, styki i kre-sy”. У її багаторічній розробці піднято найрізноманітніший суспільно-історичний, історико-культурний, етнографічний, фольклорний, історико-літературний, критичний і власне художній матеріал. При цьому гносеологічна сфера проблеми культурного пограниччя настільки різноаспектна, полівекторна, що привертає увагу представників різних гуманітарних наук, надаючи їм широкий простір, багатий на найрізноманітнішу наукову проблематику. Вона цілком природньо зацікавлює і філологів – лінгвістів, які знаходять в ній свою спеціалізовану наукову проблематику¹, і, безперечно, є предметом пильної і постійної уваги літературознавців.

Накопичений в літературознавчій сфері досвід вимагає розгляду не тільки в звичному для себе плані практичного літературознавства (компаративістичному і загалом історико-літературному), але потребує також відповідного осмислення й у власне теоретичному аспекті. І така теоретична рефлексія, щонайменше, можлива в двох планах: по-перше, в теоретичній площині самої компаративістики чи порівняльного літературознавства (як це зазвичай і робилося в минулому²), по-друге,

¹ На зразок: I. Hus, *Ze stanu badań nad antroponią polsko-ukraińskiego pogranicza*, „Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze. Spotkania Polsko-Ukraińskie. Studia Ucrainica”, pod. red. S. Kozaka, Warszawa 2000, t. X, s. 421–424.

² Див., напр.: В. Біалокозович, *Polsko-wschodniosłowiańskie stosunki literackie jako problem badawczy*, „Studia Polono-Slavica-Orientalia. Acta Litteraria I”, pod. red. В. Біалокозовича, Wrocław, Warszawa–Kraków–Gdańsk 1974, s. 7–49; Б. Бялокозович, *Современное сравнительное литературоведение и изучение польско-русских и польско-советских литературных связей*, [w:] *Metodologiczne problemy historii badań nad polsko-rosyjskimi związkami literackimi*, Szczecin 1986, s. 5–38; М. Якóбиец, *O metodach i problemach porównawczego badania literatur słowiańskich*, [w:] *ibidem*, s. 39–53; Б. Бялокозович, *Сравнительное*

в аспекті загальної теорії літератури, куди входить, окрім усього іншого, і вагома філософсько-естетична складова. Та цей другий аспект не привертав належної уваги дослідників.

Отже, проблема культурного пограниччя, взята у єдності своїх основних тематичних напрямів (польсько-український, польсько-литовсько-білоруський, польсько-російський), стимулювалася у своєму виникненні здебільшого екстралітературними факторами – певною історичною та суспільно-політичною ситуацією, яка повязала долі поляків і їх східних сусідів. Недарма самі креси і спочатку сприймали як назву географічно-просторову, і пізніше – як загальну назву всіх східних земель Rzeczypospolitej Obojga Narodów, тобто теж пристосовували це поняття до конкретночасових політичних і географічних реалій³. Саме цей чинник зумовив і появу в історії польської літератури в цілому, в творчості низки польських митців зокрема окремої внутрішньої, „великої і болючої”, за словами Болеслава Гадачека, творчої теми – теми кресів, – за якою стоїть у польській культурі „значна і багатовимірна” спадщина⁴.

Актуальність *кресовіани* в польській літературі і критиці цілком зрозуміла, бо втілена нею проблематика пов'язана тут з ключовими, фундаментальними питаннями національної ідентифікації, самовизначення, усвідомлення витоків польського національного історико-культурного становлення і основних підвалин самодостатнього буття, бачення екзистенції останнього (наприклад, мотивно-тематичне коло „малих вітчизн”). Саме в такому векторі розгортали свої ідейні і художні пошуки основні, так би мовити, класичні з точки зору репрезентативності кресові постаті, на яких і базується названа вище кресовіана як перш за все польське суспільно-літературне та національно-культурне явище.

литературоведение и культурный обмен, [w:] *Literatura rosyjska i jej związki międzynarodowe*, Szczecin 1988, s. 9–25; B. Białokozowicz, *Polsko-rosyjskie pogranicze intelektualne i jego wyraz w literaturze pięknej*, [w:] *Dziesięć wieków związków Wchodniej Słowiańszczyzny z kulturą Zachodu*, cz. I: *Literaturoznawstwo*, pod red. J. Borsukiewicza, Lublin 1990, s. 5–15; R. Łużny, *Problemy relacji kulturowych polsko-wschodniosłowiańskich – dziś*, [w:] *Polsko-wschodniosłowiańskie powiązania językowe. 1. Literatura i kultura*, Olsztyn 1994, s. 9–26; B. Białokozowicz, *Polsko-wschodniosłowiańskie pogranicze kulturowe, styki i kresy jako problem badawczy*, ibidem, s. 27–47 й ін. Вважаю своїм обов'язком висловити щире вдячність професорові Вармінсько-Мазурського університету Базилію Бялокозовичу за надання наукових джерел з даної теми і важливі поради стосовно підходу до її висвітлення в польському літературознавстві, а також доценту Прикарпатського університету ім. Василя Стефаника Ользі Цівкач за допомогу в роботі з польськомовними текстами під час написання цієї статті.

³ Див.: B. Hadaczek, *Kresy w literaturze polskiej XX wieku. Szkice*, Ottonianum, Szczecin 1993, s. 5.

⁴ Див.: ibidem, s. 4.

Проте безпосередня узалежненість появи і розуміння кресів виключно від відомих позалітературних факторів має ряд наслідків. По-перше, літературна кресова динаміка не може не змінюватися зі зміною обставин, що її породили та живили. По-друге, вказана узалежненість породила неминучість ідеологізованої заангажованості як теми кресів, так і проблеми польсько-східнослов'янського культурного⁵ пограниччя взагалі. Саме впливом позалітературного і позанаукового ідеологічного чинника пояснюється та явна міфологізація та легендаризація (без огляду на її конкретний зміст), якою густо обросла ця наукова проблематика, про що ще на початку 1990-х років цілком слушно писав Марек Зелінський⁶.

Сьогодні ситуація інша і саме змушує переглянути, переакцентувати проблему культурного пограниччя не тільки у напрямі її деміфологізації, що саме по собі зрозуміло, але й у векторі знаходження продуктивної перспективи подальшої загальнокультурної та літературної еволюції сусідніх між собою в геополітичному просторі національних літератур.

Вихідним і найбільш показовим у плані демонстрації зміни суспільно-історичної ситуації видається таке твердження професора Інституту історії ПАН Януша Тазбіра, яким він підсумував позитив ХХ століття стосовно поляків: „...ми закриваємо наше ХХ століття великим плюсом [...] ми позбулися східних земель”, і тепер, коли кожна зі східних суверенних держав сама налагоджує „безпосередні контакти з англосаксонською, французькою чи німецькою культурами”, роль Польщі може „й надалі бути значною за умови, що в нас прокинеться інтерес до їхньої культури і що ми позбудемося, нарешті, почуття історичної місії, що ми буцімто несемо їм вищі цивілізаційні форми”⁷.

За цим твердженням лежить довготривалий досвід духовних і інтелектуальних зусиль. Воно не тільки явно перегукується з тезою Єжи Стемповського ще 1942 року про те, що „мнима вищість і привабливість польської культури була на Східних Кресах повною ілюзією”⁸. Воно відноситься до того ж вектору, в якому в колі паризької „Культури” Єжи

⁵ Саме в такій якості Б. Гадачек в своїй вищеназваній книзі розглядає Чеслава Мілоша, Тадеуша Конвіцького, Збігнева Жакевича, Юзефа Мацкевича, Станіслава Вінченца, Юзефа Вітліна, Анджея Кушневича, Леопольда Бучковського, Владзімежа Одоевського, Анджея Хцюка, Юліана Стрийковського, Анджея Стойовського. До цього списку цілком доречно можна було б додати щонайменше Адама Міцкевича, Юліуша Словацького, „українську школу” в польській поезії, Миколу Янчука, Ярослава Івашкевича, Єжи Стемповського й ін.

⁶ Див.: М. Zieliński, *Ucieczka na Kresy*, „Kresy. Kwartalnik Literacki”, Lublin, zima-wiosna 1992, nr 9–10, s. 146.

⁷ Див.: *Оптимістичний фінал короткого століття*, Інтерв'ю з проф. Янушем Тазбіром, „Нова Польща”. Спеціальний український номер, Варшава 2001, с. 66, 67.

⁸ Є. Стемповський, *Лист до Адама Зелінського (від травня 1942 року)*, *ibidem*, с. 61.

Гейдроця формувалася концепція стратегічного союзу Польщі з найближчими сусідами – „союзу коштом зречення Польщею Кресів з Вільном, Львовом, Гродном”⁹. Реалізація цієї концепції, яка, на думку Єжи Помяновського, „увійшла до фонду здорового національного глузду” поляків¹⁰, цілком закономірно вимагає подолання ситуації „віддалених народів”, які все ще розділені „неправдивими стереотипами, селективно поданою історією і рахунком завданих кривд”¹¹.

В такому контексті не може залишатися незмінним студіювання явища польсько-східнословянського культурного пограниччя перш за все в традиційній сфері порівняльного літературознавства, адже саме компаративістика надавала дослідникам цього явища термінологічний апарат, пов’язувала їх наукові розвідки з загальними проблемами науки про літературу¹².

⁹ С. Помяновський, *Хліб з Мейшаголи*, ibidem, с. 8.

¹⁰ Ibidem.

¹¹ М. Зеленецький, „Україна, Польща, світ” Богдана Осадчука, ibidem, с. 17.

¹² Для прикладу можна згадати розрізнення Мікулошем Бакошем літератур з посиленою та з послабленою спадкоємністю (М. Vakoš, *Problémy vývinovej periodizácie slovenskej literatúry*, Trnava, 1944, s. 8), виокремлення Станіславом Шматлаком трьох основних функцій літературного контакту – інтегральної, диференціальної та комплементарної (S. Smatlák, *O vzájomných vzťahoch českej a slovenskej literatúry*, „Slovensk Pohľady”, 1962, № 10, s. 20, 6, 14), дослідження Ришардом Лужним явища білінгвізма в умовах культурного пограниччя (R. Lužny, *Pisarze kręgu Akademii Kijowsko-Mohylańskiej a literatura polska. Z dziejów związków kulturalnych polsko-wschodniosłowiańskich XVII-XVIII wieku*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego”, nr 142, Kraków 1966, s. 169), концепцію законодавчих і незаконотворчих літератур Олександра Флакера (А. Флакер, *История национальной литературы и сравнительное литературоведение*, „Slavica Slovaca”, 1967, nr 2, s. 97–104; ibidem, *Geschichte der Nationalliteratur und vergleichende Literaturforschung*, [w:] *Actuelle Probleme der vergleichenden Literaturforschung*, Berlin 1968, s. 66–73), поняття Р. Хмела білітературне існування (R. Chmel, *Literatry v kontaktoch*, Bratislava 1972, s. 44–76), розрізнення Діонізом Дюришиним диференційованих і менш диференційованих літератур, дивергентних і конвергентних міжлітературних стосунків, диференціальної та інтегральної рецепції, білітературність (D. Ďurišin, *Vergleichende Literaturforschung. Versuch eines methodisch-theoretischen Grundrisses. bersetzung aus dem slowakischen Manuskript und wissenschaftliche Redaktion der deuten*, Bratislava 1972, s. 152; Д. Дюришин, *Теорія сравнительного изучения литературы*, Москва 1979, с. 149–151, 248), використання Генриком Маркевічем стосовно літературної еволюції поняття „відставання” та „прискорений розвиток” (H. Markiewicz, *Zakres i podział literaturoznawstwa porównawczego*, „Ruch Literacki”, 1969, z. 2, s. 62), принцип врахування національної специфіки, внутрішніх потреб національного літературного розвитку, принцип історизму при дослідженні міжлітературних взаємодій (*Взаимосвязи и взаимодействие национальных литератур: Материалы дискуссии 11–15 января 1960 года*, Москва 1961, виступи Я. Ельсберга, В. Жирмунського, М. Конрада, І. Неупокосової, С. Тураєва, У. Фохта, А. Фьодорова, Л. Юр’євої), типологію міжлітературних зв’язків і взаємодій (Л. С. Кишкін, *Заметки об изучении русско-чешских и русско-словацких литературных связей. (Некоторые общие вопросы, цели и проблемы, методика)*, [w:] *Литература славянских народов*, вып. 8, Москва 1964, с. 72–97; А. Р. Волков, *Зв’язки і впливи міжлітературні*, [w:] *Українська літературна енциклопедія*, т. 2, Київ 1990, с. 256–257) тощо.

Я маю на увазі зняття з мотивації вивчення культурного пограниччя прямого стимулювання позалітературними (політичними чи суто ідеологічними) чинниками і оптимізацію в цій науковій сфері власне літературознавчої гносеологічної проблематики, яка б жила сама собою, об'єктивними потребами самої наукової пізнавальної діяльності. В цьому відношенні важливим видається перегляд і нова систематизація висловлених у минулому теоретичних положень стосовно компаративного дослідження літератури, вирішення найбільш перспективних ідей і – головне – послідовне, а не ілюстративне чи спонтанне проведення їх в практичному аналізі конкретного історико-літературного матеріалу. Це дасть можливість здійснити необхідну корекцію існуючих інтерпретацій і поглядів на засади розгляду явища культурного пограниччя та міжлітературних взаємин. Наприклад, ще у 1972 році Павло Берков застерігав від невинуватої абсолютизації дослідниками чинника літературних впливів¹³. Так само давно відома (навіть стала загальним місцем теоретичних оглядів) думка, що при вивченні міжлітературних стосунків важливо звертати увагу не тільки на спільності, але й на відмінності у розвитку національних літератур. Проте, як засвідчує недавня 2000 року стаття Івана Дзюби, вказані застереження залишаються актуальними для студіювання польсько-українських і українсько-польських міжлітературних взаємин. Не випадково, характеризуючи попередні підходи до розгляду даної теми¹⁴, Іван Дзюба знову зазначає, що тут потрібен підхід (новим його назвати важко), який би базувався на обмеженні (деабсолютизації) чинника так званих „впливів” у літературі.

¹³ Див.: П. Н. Берков, Проблема впливння в историко-литературной науке, „Русская литература”, Ленинград 1972, № 1, с. 65–72.

¹⁴ Традиційно, як зазначає І. Дзюба, тут розглядалися звернення польських письменників до матеріалу української історії, побуту, використання ними багатств українського фольклору, міжписьменницькі зв'язки під кутом зору запозичень, резонансних явищ та впливів здебільшого польських письменників на українських, і значно менше українських митців на польських, типологічні подібності (на зразок Т. Шевченко / Ю. Словацький; А. Міцкевич / Ю. Словацький – Т. Шевченко / П. Куліш, „українська школа” в польській поезії, українська тема в польській літературі, І. Франко і польська література, А. Міцкевич і Україна і т. і.) (див. про це: І. Дзюба, *Тарас Шевченко і Юліуш Словацький*, „Warszawskie zeszyty ukrainoznawcze. Spotkania polsko-ukraińskie. Studia Ucrainica”, pod. red. S. Kozaka, t. X, Warszawa 2000, s.10, 13). Типова схема подібного розгляду добре репрезентована вже в „Енциклопедії українознавства” (див.: В. Лев, *Українсько-польські взаємини в літературі*, [w:] *Енциклопедія українознавства*, під гол. ред. В. Кубійовича і З. Кузеля, Мюнхен, Нью-Йорк 1949, т. I, ч. 2, с. 799–800; про висвітлення проблеми польсько-українського пограниччя в названій енциклопедії – див.: J. Hguskowian, *Polsko-ukraińskie pogranicze kulturowe na łatach* *Енциклопедії українознавства*, „Acta Polono-Ruthenica”, t. II, Olsztyn 1997, s. 447–458).

Свою позицію український вчений мотивує тезою про те, що ідеї носяться в повітрі і схожі обставини можуть давати схожі наслідки, чому нібито запозичене може бути насправді самовиниклим і тільки дістає підтримку в спорідненому. При цьому Іван Дзюба знову наголошує на тому, що типологічні зіставлення повинні охоплювати не лише схожість, а й не менш багатозначну і характеристичну несхожість явищ, розкриваючи багатство варіантів і діапазон можливостей певних типів літературної творчості¹⁵.

Проте все вище сказане так чи інакше стосується ретроспективного погляду на проблему. В аспекті ж перспективному звертає на себе увагу, по-перше, співвідношення ситуації культурного пограниччя з потребами сучасного розвитку споріднених літератур (наприклад, української і польської), яке, в свою чергу, не можна розглядати без врахування особливостей сучасної соціокультурної ситуації загалом. А ця остання часто і не без підстав визначається критикою як ситуація постмодерну (в американському варіанті трансавангардизму, в російському – мета- або неоман'єризму). В такій якості вона характеризується, окрім усього іншого, усвідомленням „вичерпаності звичного погляду на буття, як на динамічну, вічно перебуваючу у процесі позитивного розгортання, маніфестацію первісних і непорушних категорій”¹⁶. Якщо узагальнити та логічно продовжити характеристики вказаної ситуації, то можна стверджувати, що постмодерн – це ситуація, за визначенням С. М. Утоєва, „стомленої культури”¹⁷, що об'єктивно існує і впливає на людину поза її волею. Цій ситуації притаманні: масова байдужість і відрив елітарних студій від масової свідомості, що породжує закиди еліти масі у бездуховності; тотальність недовіри до прагматичної позитивності раціоналізму, пропаганди і агітаторства; відсутність віри в слово в формі обов'язковості прийняття висновку, як наслідок – заперечення односпрямованих (лінійних) монологічних форм дискурсу; відрив декларацій державних діячів від повсякденної свідомості пересічних громадян; тотальне неспівпадіння історії і практики тощо. Прояви вказаної постмодерної соціокультурної ситуації легко можна знайти і в сфері проблеми культурного пограниччя, зокрема стосовно польсько-української

¹⁵ Див.: І. Дзюба, *Тарас Шевченко і Юліуш Словацький*, с. 13–14.

¹⁶ Див.: В. Єшкілев, *Постмодернізм*, „Плерома”, № 3, *Мала Українська Енциклопедія Актуальної Літератури*, Івано-Франківськ 1998, с. 94 (а також: *ibidem*, *Повернення деміургов*, *ibidem*, с. 5–13).

¹⁷ Див.: С. Утоєв, *Под знаком Урании*, Новосибірськ 1994; В. Єшкілев, *Утоєва теорія виникнення постмодернізму*, „Плерома”, № 3, *Мала Українська Енциклопедія Актуальної Літератури*, Івано-Франківськ 1998, с. 112.

і українсько-польської її складової. В цьому відношенні є показовим, що публікація фрагментів стенограми польсько-української зустрічі, яка відбулася 24 квітня 1998 року під Варшавою, за участю Петра Осадчука, Яна Новака-Єзьборанського, Богдана Осадчука, Богдана Скарадзінського та Яцка Куроня, де йшлося про складнощі стосунків між Польщею та Україною і зокрема про позитивні кроки політиків і державних діячів в подоланні цих складнощів, красномовно закінчується такими словами Богдана Осадчука: „Мої побоювання полягають у тому, що я не бачу тих тисяч людей, поляків і українців з обох боків Сяну, які б своїми діями, працею, думками наповнювали рамці згаданих трактатів. Поки я не побачу критичної маси зусиль, присвячених цій справі, я не повірю жодним трактатам”¹⁸.

Звідси – недостатність традиційного для компаративістики в минулому ретроспективного погляду на проблему культурного пограниччя, недостатність звичного позитивно-раціоналістичного, рецептивно-пасивного дискурсу на цю тему, який первісно спрямований на просте засвоєння готових знань щодо даної проблематики.

У власне літературознавчому аспекті проблеми можна стверджувати, що з умовами пограниччя безпосередньо пов'язаний подальший рух польської й української літератур в сторону виходу з постмодерністичної ситуації на нове коло розвитку. Нагальною потребою тут вбачається спільне подолання ними своєї національної локальності, вихід на широкий простір сучасного не тільки європейського (світ до Європи не зводиться), але й світового літературного процесу, якісне підсилення своєї репрезентативності в ньому. „Всупереч загальноприйнятому поглядові, – пише Веслав Кот, – епагаж читачів рідним колоритом не надає популярності нашій [тобто польській – І. К.] літературі за кордоном. Адже в світі визнають лише тих письменників, творчість яких є універсальною, хоча й не позбавленою етнічних [можна читати ширше – суто національних – І. К.] відтінків”¹⁹. В цих словах, як це не парадоксально, актуалізувалася ситуація, про яку стосовно української літератури майже сто років тому писав Михайло Коцюбинський. „За сто літ існування, – зазначав у 1903 році український письменник, – новіша література наша ...жилилася селом, сільським побутом, етнографією. [...] Таке обмеження сфери творчості не раз підкреслювалось не тільки критикою, але й інтелігентним читачем [...]

¹⁸ Див.: *Що нас ділить, єднає що? Фрагменти стенограми зустрічі в Подкові Лесьній*, „Нова Польща”, Спеціальний український номер, Варшава 2001, с. 73.

¹⁹ В. Кот, *Наступ культури*, *ibidem*, с. 109.

Вихований на кращих зразках сучасної європейської літератури, такої багатої не лише на теми, але й на способи оброблювання сюжетів, наш інтелігентний читач має право сподіватися й од рідної літератури широкого поля обсервації...”²⁰. Те, що Михайло Коцюбинський називає „широким полем обсервації” і „обробкою тем філософічних, соціальних, психологічних, історичних і т. ін.”, прочитується сьогодні як вимога тієї самої „універсальності”, про яку пише Веслав Кот, з тою лише різницею, що у твердженні українського класика, коли він вживає поняття „способи оброблювання сюжетів”, фактично йдеться про необхідність зміни структури художнього дискурсу, розширення сфери його сприйняття.

Більше того, вжиті в різні часи різними людьми різні слова – „універсальність” у Веслава Кота і „широке коло обсервації” у Михайла Коцюбинського – позначають одне і теж: ставлять питання про умови виходу національної літератури на функціональний рівень світового культурного діалогу, що постає і органічною потребою внутрішнього національного літературного розвитку. В цьому відношенні обставини культурного пограниччя породжують можливість взаємної стимуляції руху окремих національних літератур – учасників цього пограниччя – у спільному векторі розвитку, оскільки кожна з них репрезентуватиме не тільки свою унікальність, але й дискурсивність тієї культурної спільності, до якої об’єктивно (і навіть підсвідомо) належить.

У внутрішньому розвитку національних літератур, що утворюють культурне пограниччя, воно, це пограниччя, надає певні джерела актуалізації їх власної мистецької спадщини: ці пограничні національні літератури можуть виявитися одна для одної ефективним кодом для актуальної дешифровки власного художнього доробку. З цієї точки зору цілком закономірно, що, скажімо, завдяки Юліушу Словацькому, як зазначає Іван Дзюба, українці краще можуть зрозуміти Україну, а українські переклади з польської поезії Дмитра Павличка, на думку Януша Джевуцького, окрім усього іншого, привертають польській літературній свідомості творчість „призабутих” нею Богдана Дроздовського, Ернеста Бриля, Кшиштофа Гонсьоровського та Януша Жерницького²¹.

Кожен з учасників культурного пограниччя може подивитися на себе і на світ очима іншого, але не абсолютно чужого, не принципово несхожого,

²⁰ М. Коцюбинський і М. Чернявський, *Лист до Панаса Мирного від 10 лютого 1903 року*, [w:] М. Коцюбинський, *Твори: В 7 т.*, Київ 1974, т. 5, с. 280–281.

²¹ Див.: Я. Конєва, *Переступити межу...*, „Нова Польща”. Спеціальний український номер”, Варшава 2001, с. 135; Я. Джевуцький, *Канон Дмитра Павличка*, *ibidem*, с. 182.

а настільки глибинно спорідненого, що від цього нікуди подітися і не можна, і не треба. Таку глибинну спорідненість утворює спільна культурна спадщина, на чому постійно акцентують і сучасні польські україністи, зокрема Стефан Козак²². Адже культурна спадщина – це не справа минулого, не пам'ятка, не предмет каталогізації, а те, що дає підвалини, живить розвиток і у своєму функціонуванні постійно *по-стає*, наново розгортається у своєму живому перманентному становленні у свідомості кожного живого покоління нації.

Нарешті, з власне компаративістичним аспектом пов'язане застереження, яке висловив свого часу Діоніз Дюришин і яке не втратило, на мою думку, чинності і сьогодні. Ще наприкінці 1970-х років словацький вчений писав: „Не можна абсолютизувати яку-небудь з міжлітературних спільностей, як це бувало щодо слов'янської, германської груп, літератур дунайського регіону і т. д. Абсолютизація міжлітературних синтезів, спільностей призводить до априорного встановлення оціночних критеріїв і відправних положень дослідження”²³. Правда, я маю на увазі не відсутність достатньої кількості об'єктивних даних, на що спирається Д. Дюришин у своєму застереженні. Я маю на увазі дещо інше, а саме те, що, скажімо, явище польсько-східнослов'янського культурного пограниччя повинно розглядатися сучасними компаративістами не тільки (чи навіть не стільки) в межах проблематики двосторонніх міжлітературних взаємин, а перш за все як конкретний *варіант полікультурної ситуації загалом*, тобто в загальносвітовому контексті інших варіантів прояву певного єдиного інваріанту. Саме за такої постановки питання, по-перше, полікультурність не буде зводитися тільки до свого позитиву²⁴, а, по-друге, вивчення феномену культурного пограниччя скореспондується з виявленням закономірностей світового літературного процесу.

Разом з тим теоретичний розгляд проблеми культурного пограниччя передбачає і звернення до її визначення з точки зору естетичної природи мистецтва, тобто тієї художньої реальності, яку втілює у собі художній текст. Тут виникає свій предмет аналізу. І це не літературна емпірика, якою

²² Див., наприклад: С. Козак, *Українці і поляки*, „Сучасність”, 1992, № 12, с. 31; idem, *У пошуках національної ідеї*, „Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze. Spotkania Polsko-Ukraińskie. Studia Ucrainica”, pod. red. S. Kozaka, t. X, Warszawa 2000, s. 348.

²³ Д. Дюришин, *Теория сравнительного изучения литературы*, Москва 1979, с. 257.

²⁴ Про культурне пограниччя як складну, різновекторну і загалом проблемну (як конструктивну, так і деструктивну) ситуацію – див.: Białokozowicz, *Polsko-wschodniosłowiańskie pogranicze kulturowe, styki i kresy jako problem badawczy*, s. 30; I. Kozłyk, *Проблеми слов'янського культурного пограниччя на сторінках преси Галичини кінця XIX – початку XX століття*, [w:] „Acta Polono-Ruthenica”, t. II, Olsztyn 1997, s. 385–391.

займається порівняльне літературознавство, а щось настільки протилежне їй, наскільки протилежне мистецтво всьому, що не є ним. Це у сфері емпірики (зовнішнього потоку, висловлюючись категорією Мераба Мамардашвілі²⁵), важливим є те, хто на кого впливав або хто чий митець. Це в потоці можливі перерозподіли письменників по національних літературах, це в потоці діє закон привласнювання, який пильнує *моє* всупереч *не-моєму* (ворожому мені), як про це добре писав свого часу Еріх Фромм²⁶. Нарешті, це в потоці панують суспільні, класові, національні, расові й інші такого ж гатунку ідентифікатори. І якщо художню літературу ми все-таки перш за все розглядаємо як мистецтво, то з точки зору філософсько-естетичної природи цього феномену він повинен визначатися тим, що абсолютно протилежне потоку. І перше, що тут вбачається вирішальним, це відсутність того, що стосовно не-мистецтва називається кордонами. Художній світ мистецтва не має обмежень, належить всім і ніким не може бути привласнений. В його сфері є тільки *буття*, в яке можна потрапити завдяки творчій здатності людини, *буття*, в якому панує не хаос тлінності, а порядок вічності, *буття*, в якому первісно і зразу вже все сказано у всій своїй повноті. Тому художній образ як Буття–Шлях–Сенс–Розуміння чогось іншого, ніж потік зовнішніх подій, – це тло, де людина перестає боятися, де знімається (нейтралізується як нечинне) опозиція Я – не-Я, де способом існування є не боротьба і протистояння, не прагнення володіння і підкорення, а діалогічне співіснування, де Я потребує не-Я як основи власного буття і власного самовизначення.

Ця сфера буття, яку первісно і виключно репрезентує мистецтво і література, не потребує і не може вимірюватися не властивими їй критеріями, тим паче не детермінується і не виводиться з чогось іншого, крім самого себе. В ній існує своя часово-просторова система координат, в якій всі – сучасники, всі – рівні, бо всі охоплені єдиним процесом актуального смислоутворення. Тому явища мистецтва сучасні філософи і називають *самопідставними*²⁷.

Саме завдяки цьому, наприклад, Чеслав Мілош не просто цінується американцями, а сприймається ними „як один з провідних інтелектуалістів свого власного [тобто їхнього, американського – І. К.] культурного простору”²⁸.

²⁵ Див. про категорію потоку (потік–нерозуміння–стереотипи): М. Мамардашвілі, *Лекції по античній філософії*, под ред. Ю. П. Сенокосова, Москва 1997, с. 55–56, 59, 65.

²⁶ Див.: Э. Фромм, *Иметь или быть?*, Киев 1998, с. 187–378.

²⁷ Див.: М. Мамардашвілі, *Лекції по античній філософії*, с. 28, 27, 26.

²⁸ В. Кот, *Наступ культури*, с. 109.

Не випадково і те, що Збігнев Герберт і Тадеуш Ружевіч заклали підвалини так званої польської школи поезії не в останню чергу через те, що, на думку Даріуша Новацького, не занурювалися в національну проблематику, не роз'ятрювали ран, нанесених історією²⁹.

Правда, я б не наполягав на категоричній остаточності чи лінійності тверджень на зразок того, що, скажімо, „геній Виспянського був місцевою величиною, бо писав польською мовою і для Польщі”, чому і не отримав загального визнання³⁰, хоча б тому, що „не отримав” ще не означає, що ніколи „не отримає”. Історія культури свідчить про те, що не можна наперед знати, до якої складової культурної спадщини звернуться у майбутньому, чому ця спадщина і вимагає дбайливого ставлення до себе. Крім того, питання сприйняття і визнання художнього феномену – це не тільки питання його аксіологічного сприйняття, а й питання наявності чи відсутності у рецептивної свідомості в даний момент адекватного культурного коду для дешифрування актуального змісту того чи іншого національно-культурного явища.

Отже, врахування специфіки словесного мистецтва як самопідставного явища дозволяє переакцентувати і тему кресів як не просто внутрішню тему в історії польської літератури. Зокрема на перший план вийде усвідомлення того, що ця тема вирішується у художників слова переважно в інтимно-приватному плані, і креси як реальність індивідуального художнього світу митця реалізуються через мотив вітчизни як неповторного світла, гнізда культури, простору дитинства, що визнається лише індивідуально. Такі креси-вітчизна, за словами Болеслава Гадачека, є чимось іншим, ніж держава з її механічністю (тобто потокова реальність, говорячи терміном Мераба Мамардашвілі). Така вітчизна – це земля і родина, вона органічна внутрішній особистості, вросла у минуле і близька, як власне тіло. Більше того, вона робиться екзистенційно відчутною тільки після того, як її втрачаєш³¹.

Звідси тема кресів дешифрується як варіант теми пілігримства – духовного пошуку і індивідуального онтологічного вибору творчою особистістю власної екзистенції, знаходження своєї онтологічної самототожності. А в цьому разі креси постають виключно духовним фактом, який не потребує і не має детермінованості в плані „фатумної”

²⁹ Див. про це: *ibidem*.

³⁰ Див.: *ibidem*, с. 110.

³¹ Див.: В. Hadaczek, *Kresy w literaturze polskiej XX wieku. Szkice*, s. 58.

расової, національної чи державної приналежності³². В контексті такого розуміння поняття польських „Kresów Wschodnich” не несе в собі ніякого негативу і не повинно викликати тієї опозиції, роздратованості чи навіть різкої неприязні, яка спорстерігалася у минулому³³. Зате філософські теми, цим поняттям так чи інакше позначені, якраз і є тими універсаліями, які у своїй загальнозначимості існують й актуалізуються тільки в особливому, неемпіричному і недетермінованому нічим, чужим собі, духовному просторі мистецтва.

Таким чином, звернення до проблеми культурного пограниччя з урахуванням естетичної природи художньої реальності не тільки знімає з неї певний особливий статус, але й пов’язує її з ключовими проблемами сучасного літературознавства, його пошуків нових методологічних орієнтирів. Результативність цих пошуків вагомо залежатиме і від усвідомлення того, що сенс літературознавчих намагань не в останню чергу залежатиме від того, чи сприятимуть вони налагодженню живого контакту своєї проблематики з сучасною рецептивною свідомістю. Звідси нагальна необхідність в пошуку літературознавством нових форм наукового дискурсу, які були б спрямовані не на пасивне механічне сприйняття певного позитивного фактажу, а на актуалізуючі діалогічні стосунки, які передбачають власну інтелектуальну роботу з боку реципієнта. Стосовно проблеми культурного пограниччя на перше місце, мабуть, має вийти інтерпретація конкретних художніх творів, пов’язаних з цим соціокультурним явищем. Така інтерпретація мала б враховувати чинники наступного системного ряду структурної приналежності: художній текст художній дискурс як система текстів → культурна парадигма як система дискурсів → епістема як система парадигм³⁴. І в цьому незавершеному пошуці актуального діалогу з культурною і мистецькою спадщиною, як в загальному плані, так і в сфері проблематики спеціальних досліджень, скажімо, тих, що стосуються дослідження польсько-східнослов’янського культурного пограниччя

³² Стосовно яскравої в цьому відношенні творчої постаті Є. Стемповського – див.: А. С. Ковальчик, *Про Стемповського*, „Нова Польща”. Спеціальний український номер, Варшава 2001, с. 60–63.

³³ Саме про таку реакцію писали ще на початку 1990-х років Стефан Ксєнєвіч і Базил Бялокозович (див.: S. Kieniewicz, *Przemiany terminologiczne w perspektywie dziejowej*, „Przegląd Wschodni”, 1991, z. 1, s. 13; B. Białokozowicz, *Polsko-wschodniosłowiańskie pogranicze kulturowe, styki i kresy...*, s. 37–38).

³⁴ Кожна ланка цієї послідовності розташовується не лінійно, а в формі концентричних кіл з зростаючим радіусом від першого до останнього.

і міжлітературних стосунків в його умовах, важливим видається не стільки знайдення однозначних відповідей на конкретні питання (хоча і вони зберігають свою вагу), скільки зміна рівня самої *постановки проблем*. Саме для цього важливо синтезувати найкраще, що міститься в сфері попередніх теоретичних підходів, органічно поєднати власне історичний (чи традиційно компаративістичний історико-літературний) компонент з компонентом власне структурним³⁵. Завдяки цьому і можна буде вийти на нові актуальні гносеологічні горизонти.

³⁵ Про це, до речі, свого часу писав ще Ян Мукаржовський – див.: *Kapitoly z uestkū poetiky*. I, Praha 1948, s. 109–116, 153–255; Я. Мукаржовский, *О структурализме*, [w:] *Studia z estetyky*, Praha 1966, s. 109–116 (див. про це: Д. Дюришин, *Теория сравнительного изучения литературы*, с. 52–54).

Streszczenie

Problemy kulturowego pogranicza: próba teoretycznej identyfikacji

Nie sposób analizować pogranicza literackiego w oderwaniu od czynników historyczno-politycznych, a także uwarunkowań społecznych, gdyż postmodernizm spycha literaturę do poziomu zjawiska elitarnego. W artykule podkreśla się konieczność demitologizacji kulturowego pogranicza, która miałaby opierać się na przewartościowaniu przekonania o wyższości polskiej kultury nad kulturą kresową i zlikwidowania stereotypu „oddalonych narodów”. Występowanie podobnych motywów literackich na przylegających obszarach kresów według autora nie świadczy tylko o możliwości wpływów, ale także o niezależnym pojawianiu się podobnych treści. Publikacja zwraca uwagę na stymulującą funkcję pogranicza kulturowego, która wzbogaca dziedzictwo narodów kresowych. Badacz interpretuje literaturę pogranicza w kontekście szeroko pojętej sztuki, której granic wyznaczyć nie można. Ponadto rozpatruje omawiane zjawisko w aspekcie duchowej przestrzeni, w której uczestnicy odnajdują swą tożsamość. Autor stwierdza, że nie sposób udzielić jednoznacznej odpowiedzi na nurtujące problemy pogranicza, jeżeli badacze nie będą podczas analizy omawianego zagadnienia syntezować komponentów historycznego i strukturalistycznego.

Summary

The problem of the cultural borderland: An attempt at a theoretical identification

The subject of the present article is the phenomenon of the Polish-East Slavonic literary borderland. It is impossible to analyze the literary borderland separately from the historical-political factors as well as social ones since this very area is determined by the situation of postmodernism which, in turn, pushes literature down to the level of the elite phenomenon.

In the article stressed is the necessity of demythologizing the cultural borderland that is supposed to consist in redefining the stand of superiority of the Polish culture over the borderland

culture and eliminating the stereotype of "distant nations". According to the author, the availability of similar literary motifs in the adjoining areas of the borderland does not only prove the possibilities of manifold influence but also the independent appearance of a similar content. The publication emphasizes the stimulating function of the cultural borderland of literatures, which enriches the cultural heritage of the borderland nations. The researcher interprets the literature of the borderland in the context of the widely perceived art whose borders are impossible to indicate. In addition, he views the phenomenon in question through the aspect of spiritual space in which its participants find their identity. In his conclusion the author states that it is impossible to provide unambiguous answers to the nagging problem of the borderland if researchers do not synthesize the historical and structuralistic components of the analyzed issue.